

Zasztowt L. Kresy. 1832-1863. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1997. - 456 s.

У 1997 г. убачыла свет грунтоўнае даследаванне Л.Заштаўта, прысвечанае гісторыі асветы на землях т.зв. "крэсаў" у 1832- 1864 гг.

Пяняцце "крэсы", вынесенае аўтарам у заглавак работы, мае ў польскай гістарыяграфіі і публіцыстыцы своеасаблівае значэнне. На яго наклала свой адбітак характэрнае для ментальнасці "сярэднестатыстычнага" паляка "рамантычнае" ўяўленне аб тэрыторыі Беларусі, Украіны і Летувы як даўнейшых польскіх землях, страчаных у выніку гістарычных катаклізмаў. У рабоце Л.Заштаўта генезісу гэтага тэрміна і ягонай геаграфічнай лакалізацыі прысвечаны адмысловы раздзел. Пяняцце "крэсаў" у значэнні тэрыторыі былога ВКЛ і праваўзбярэжнай Украіны ў польскай свядомасці пачало фармавацца на мяжы 19 і 20 ст. і набрала поўны семантычны змест у часы II Рэчы Паспалітай. Не апошняю ролю ў гэтым адыграла польская мемуарыстыка і мастацкая літаратура, найперш, творы Г.Сянькевіча. Тэрмін "крэсы" больш адпавядае побытавай свядомасці і палітычнай лексіцы. Разам з тым, як справядліва адзначыў Л.Заштаўт, польская навука да гэтага часу не пазбавілася погляду на беларускія, летувіскія і ўкраінскія землі як на частку былых польскіх тэрыторый, як на "крэсы" польскага нацыянальнага руху і польскай культуры. Гэты пункт гледжання, які сфарміраваўся ў міжваеннае дваццацігоддзе, і сёння застаецца характэрным для шэрагу паланістаў.

Погляд на гісторыю і культуру ВКЛ, як на частку польскай гісторыі і культуры з некаторым "адценнем"

рэгіяналізму, мае свае карэнні не толькі і не столькі ў нейкім польскім шавінізме. Высоўванне на першы план у разглядзе гісторыка-культурнага працэсу ролі "палітычнага народа", г.зн. прывілеяваных колаў насельніцтва ВКЛ і найперш паланізаванай шляхты выкрэсліла з поля бачання даследчыкаў-паланістаў шматмільённыя масы беларускага і летувіскага сялянства і мяшчанства. Гісторыя "крэсаў", такім чынам, падавалася як гісторыя спаланізаванай шляхты і каталіцкага святарства, з невялікімі дадаткамі гісторыі літоўскіх яўрэяў, украінскага казацтва і г.д. Толькі ў апошні час польская гістарыяграфія нарэшце "знайшла" ў мінулым былой Рэчы Паспалітай вытокі беларускай, летувіскай, украінскай гісторыі і прызнала права гэтых народаў на агульную з палякамі гістарычную спадчыну¹. Кніга Л.Заштаўта - адзін з прыкладаў такога падыходу да аналізу гісторыка-культурнага працэсу на тэрыторыі былога ВКЛ, якая ў даследуемы аўтарам перыяд была часткай Расійскай імперыі.

У польскай гістарыяграфіі вывучэнне гісторыі асветы на тэрыторыі Беларусі і Летувы 19 ст. мае працяглую традыцыю. Яшчэ ў мінулым стагоддзі ўбачылі свет працы, прысвечаныя Віленскаму універсітэту. Сёння падобныя распрацоўкі можна лічыць дзесяткамі. З грунтоўных работ апошняга дзесяцігоддзя варта ўзгадаць манаграфію Д.Бавуа, напісаную вядомым французскім даследчыкам у традыцыях польскай гістарыяграфіі². Праца Л.Заштаўта з'яўляецца працягам і адначасова дапаўненнем гэтай манаграфіі, што прасочваецца не толькі ў храналогіі, але і ў структуры абодвух работ.

Храналагічныя рамкі работы Л.Заштаўта выходзяць далёка за межы, пазначаныя ў назве. Польскі навуковец зрабіў кароткі агляд развіцця асветы на землях былога ВКЛ,

¹ Напрыклад, **Bardach J. O dawniej i niedawniej Litwie. Poznań, 1988.**

² **Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. T. 1-2. Rzym - Lublin, 1991.**

пачынаючы з часоў дзейнасці Камісіі Народнай Адукацыі Рэчы Паспалітай. Адмысловую ўвагу ён надаў гісторыі Віленскага універсітэта і Віленскай навучальнай акругі. Дзейнасць Медыка-хірургічнай акадэміі і Духоўнай семінарыі ў Вільні, Кіеўскага універсітэта Св.Уладзіміра разглядаецца як працяг традыцый, закладзеных у першай трэці 19 ст.

Трэба адзначыць, характэрную для польскіх гісторыкаў, грунтоўную гістарыяграфічную базу даследавання. Абапіраючыся на працы сваіх папярэднікаў, Л.Заштаўт уводзіць у навуковы зварот значную колькасць архіўных матэрыялаў, пераважна, з РГИА і **LVIA**. Храналогія выкарыстаных архіўных матэрыялаў і мемуарыстыкі выходзяць далёка за межы даследуемага перыяду.

Гісторыя асветы на землях былога ВКЛ у манаграфіі Л.Заштаўта (як, дарэчы, і ў згаданай вышэй працы Д.Бавуа) падаецца на фоне агульнага стану асветы ў Расійскай імперыі. У манаграфіі ёсць тое, што звычайна адсутнічае ў работах беларускіх навукоўцаў, а менавіта апісанне ўстаноў асветы ўсіх узроўняў на паўднёвых, паўночных і заходніх ускраінах імперыі і кароткія біяграфіі іх кіраўнікоў. Праўда, беларускі гісторык, пэўна, не можа цалкам пагадзіцца з усімі ацэнкамі Л.Заштаўта. Прычына хаваецца ў розных пунктах погляду. Нацыянальныя інтарэсы беларусаў і палякаў нетоесныя.

Каштоўнасць манаграфіі Л.Заштаўта для даследаванняў беларускай гісторыі не выклікае сумнення. Найперш, яна ўтрымлівае вельмі падрабязны, амаль вычарпальны факталагічны матэрыял аб школьных установах Беларусі 19 ст. Прычым прадметам даследавання сталі амаль усе тыпы школ - ад універсітэта да народнай школы. На жаль, адсутнічае толькі матэрыял аб яўрэйскай адукацыі, якая да 1844 г. мела на нашых землях своеасаблівую аўтаномію. Адсутнічаюць звесткі і пра ваенныя корпусы (Полацкі і

Берасцейскі), якія ў той час выконвалі не толькі адукацыйную, але і палітычную ролю.

Гісторык прааналізаваў колькасць навучальных устаноў і яе дынаміку на працягу першай паловы стагоддзя, матэрыяльны стан асветы, навучальныя планы і праграмы, склад выкладчыцкага корпуса, штодзённае жыццё гімназій і вучылішчаў і інш. Адмысловая ўвага была нададзена рэарганізацыям школьнай сістэмы, якіх багата было ў той час. Л.Заштаўт падрабязна спыніўся на мерапрыемствах, якія ішлі ў рэчышчы нацыянальнай палітыкі ўрада. Таксама, як і ў ацэнках персаналій, гісторык выступіў з пазіцыі польскіх нацыянальных інтарэсаў. Дзеянні ўладаў па абмежаванні польскай асветы ён ацаніў адмоўна. Лёс беларускай, украінскай і летувіскай культуры пры гэтым у разлік не прымаўся.

Адным з вынікаў "палонацэнтрычнага" погляду на гісторыю Рэчы Паспалітай з'яўлялася не толькі ігнараванне ў ёй ролі народаў ВКЛ, але таксама адсутнасць у польскіх навукоўцаў цікавасці да тых даследаванняў, якія праводзяцца беларускімі, летувіскімі і ўкраінскімі гісторыкамі. Калі ў дачыненні да летувіскай гістарыяграфіі гэтае становішча паступова пераадольваецца, то беларуская гістарычная навука дагэтуль для большасці польскіх даследчыкаў застаецца "terra incognita". Гэта датычыць не толькі навуковых распрацовак, але таксама публікацый крыніц. Некаторыя з іх былі б вельмі дарэчы для польскіх калег, улічваючы, што матэрыялы беларускіх архіваў яны, звычайна, ведаюць слаба. Такі прабел існуе, на жаль, і ў працы Л.Заштаўта. З работ беларускіх калег польскі гісторык выкарыстаў толькі кнігу М.Улашчыка "Предпосылки крестьянской реформы в Литве и Западной Белоруссии". Па-за ўвагай засталіся працы А.Цвікевіча, Д.Карава, кнігі Г.Кісялёва і Г.Кахановіча, і яшчэ некалькі грунтоўных беларускіх даследаванняў. Магчыма, што ў гэтым выпадку прызнанне права беларусаў на гісторыю "крэсаў" не толькі б дэкларавалася ва ўступным раздзеле

разглядаемай кнігі, але было б рэалізавана ў ацэнках і высновах .

Безумоўна, выданне кнігі Лешка Заштаўта ў перакладзе на беларускую мову карысталася б вялікім попытам не толькі ў навукоўцаў, але таксама сярод настаўнікаў і краязнаўцаў.

Святлана Куль-Сяльверстава (Гародня)

* * *

Szwarc A. Od Wielopolskiego do Stronnictwa Polityki Realnej. Zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864-1905).

Warszawa, 1996. - 332 s.

Аб'ектам даследавання Анджэя Шварца стаў згодніцкі (**ugodowy**) накірунак польскага руху ў межах Расійскай імперыі на працягу наступных 40 год пасля паўстання 1863-1864 гг. Сваю ўвагу аўтар засяродзіў пераважна на дзейнасці згоднікаў з Каралеўства Польскага і з кола рэдакцыйнай суполкі польскай газеты "Край", якая выдавалася ў Пецярбургу з 1882 г.

Даследаванне грунтавалася на досыць шырокай базе крыніц. Гэта праграмныя дакументы згоднікаў, матэрыялы з іх асабістых архіваў (напрыклад, з архіва рэдактара "Края" Эрама Пільтца), успаміны (у тым ліку "беларуска-летувіскіх" згоднікаў Эдварда Вайніловіча, Іпаліта Корвін-Мілеўскага, Канстанціна Скірмунта і Аляксандра Мейштовіча), польская публіцыстыка ("Край", варшаўскае "Слова", кракаўскі "Час" і інш.), руская публіцыстыка ("Новое время", "Московские ведомости", "Виленский вестник", "Киевлянин" і інш.), дакументы расійскай мясцовай адміністрацыі, цэнтральных дзяржаўных устаноў і

інш. Варта адзначыць, што ў якасці гістарычнай крыніцы былі выкарыстаны (і даволі ўдала) мастацкія творы (аповесці Вацлава Гансяроўскага ("**Ugodowcy**". Львоў, 1901) і Юзафа Вайсэноха ("**Sprawa Dołęgi**". Варшава, 1901)).

Аўтар прааналізаваў амаль усю польскую і расійскую навуковую літаратуру, у якой закраналіся праблемы згодніцтва ў польскім руху канца 19-пачатку 20 ст.

На пачатку даследавання А.Шварц спыніўся на самым паняцці "згодніцтва". Ён прапанаваў адрозніваць "згодніцтва" як палітыку кампрамісу ці паразумення з уладамі дзеля абароны інтарэсаў польскага этнасу, ад "лаялізму" як адмаўлення ад польскай мовы і каталіцкай рэлігіі дзеля асабістых інтарэсаў. Падобны падзел паспрыяў больш адэкватнаму адлюстраванню намаганняў і матываў дзейнасці згоднікаў. На думку аўтара, падзел паміж згодніцтвам і лаялізмам праходзіў праз адносіны да роднай мовы (шырэй: да роднай культуры) і роднага веравызнання. Адступніцтва пачыналася з адмаўлення ад польскай мовы і каталіцкай веры.

Даследчык звярнуў увагу на тое, што негатыўны вобраз "згодніка-калабаранта" быў уведзены ў масавую свядомасць агітатарамі і прапагандыстамі з ППС на рубяжы стагоддзяў. Гэты досыць далёкі ад рэчаіснасці стэрэатып, спароджаны палітычнай барацьбой, моцна перашкаджаў навукова-ўзважанай ацэнцы дзейнасці згоднікаў. Не меншую шкоду, па меркаванні А.Шварца, нанесла неабгрунтаванае перакананне ў тым, што феномен згодніцтва звязаны выключна з ідэалогіяй кансерватызму.

А.Шварц прааналізаваў эвалюцыю згодніцкай дактрыны, ахарактарызаваў людзей, якія ў розныя часы складалі "гвардыю" згоднікаў, і паказаў вынікі згодніцкай палітыкі.

На думку аўтара, эвалюцыя згодніцкай дактрыны ў вялікай меры вызначалася фактарамі знешнепалітычнага і ўнутрыпалітычнага становішча Расійскай імперыі. У другой палове 60-х гадоў 19 ст. згоднікі (Леапольд Кроненберг, Юліўш Энох, Аляксандр і Зыгмунт Велепольскія і інш.)

настойліва спрабавалі "звязаць" новыя кантакты з расійскім урадам. Іх мэтай было спыненне антыпольскіх рэпрэсій. Апроч традыцыйных гарантый палітычнай лаяльнасці згоднікі заяўлялі пра гатоўнасць "польскага боку" адмовіцца ад усялякіх прэтэнзій на тэрыторыю былога Вялікага Княства Літоўскага. Польскасць "зачынялася" ў межах Каралеўства Польскага.

Тэндэнцыі згодніцтва ўзмацніліся пасля разгрому Францыі Прусіяй і ўтварэння ў 1871 г. Германскай імперыі. Гэтыя падзеі, на думку А.Шварца, спрыялі росту сярод польскай грамадскасці пачуцця ўласнага бяссілля.

А вось згодніцтва другой паловы 70-х гадоў было звязана з надзеямі на перамены ва ўнутранай палітыцы Расіі ў сувязі з перамогай у вайне з Турцыяй. Галоўнай ідэяй новай дактрыны згодніцтва, якая выйшла з кола Эразма Пільтца і Владзімежа Спасовіча, было прызнанне за польскай культурай права на існаванне і ўраўнанне палякаў у правах з рускімі. У сваю чаргу польскі бок адмаўляўся ад ідэі аўтаноміі Каралеўства Польскага. Аўтары гэтай канцэпцыі казалі пра тую велізарную эканамічную карысць Расійскай дзяржаве, якую непазбежна прынясе супрацоўніцтва з палякамі (с. 134).

У ліпені 1882 г. у Пецярбургу пачала выходзіць польская газета "Край", якая стала адным з галоўных суб'ектаў палітыкі згодніцтва ў яе ліберальным варыянце. Аўтар меў усе падставы адзначыць вялікую папулярнасць "Краю" сярод польскай грамадскасці Летувы, Беларусі і Украіны. Газета мела ў гэтых рэгіёнах сваіх пастаянных карэспандэнтаў, і, звычайна, змяшчала шмат інфармацыі, якая датычыла эканамічнага і культурнага становішча. Дарэчы, вывучэнне публікацый "беларуска-летувіскіх" аўтараў можа даць каштоўныя звесткі па гісторыі Беларусі другой паловы 19 ст.

У 80-я-першую палову 90-х гадоў на пазіцыі вярхоў польскай грамадскасці моцна ўплываў фактар рэвалюцыйнага руху. У гэты час найбольш кансерватыўныя

элементы пачалі глядзець на царызм, як на адзінага выратавальніка той арыстакратычнай і шляхецкай Польшчы, якая з кожным днём усё больш належала мінуўшчыне. Страх перад рэвалюцыяй, які спалучаўся з атаясамліваннем групавага (арыстакратычнага) інтарэсу з патрыятызмам, прымушаў зноў і зноў шукаць кампрамісу з царызмам або нават станавіцца на шлях адступніцтва.

Напрыканцы 19 ст. згодніцкая дактрына выглядала наступным чынам: прызнанне этнаграфічнай і культурнай адметнасці палякаў з адпаведнымі наступствамі, роўнасць правоў палякаў з правамі іншых падданных Расійскай дзяржавы, распаўсюджванне на Каралеўства Польскае рэформ другой паловы 60-х-пачатку 70-х гадоў узамен за лаяльнасць у адносінах да манархіі і ўрада і добрасумленнае выкананне дзяржаўных абавязкаў ("нацыянальная адметнасць - дзяржаўная лаяльнасць") (с. 219).

Згоднікі з надзеяй успрымалі ўсе нават самыя нязначныя адступленні ўрада ад антыпольскай палітыкі. Аднак, як пераканаўча паказаў польскі даследчык, усе гэтыя "адступленні" з боку Пецярбурга звычайна дыктаваліся жаданнем даць як мага менш і атрымаць як мага больш. Найбольшыя ўплывы згоднікі мелі менавіта напрыканцы 19 ст. Але нічога яны так і не дасягнулі. Прапольскія заявы некаторых вышэйшых чыноў дзяржавы тлумачыліся амаль выключна германафобіяй. На пачатку 20 ст. няўдача згодніцкага курсу стала відавочнай. Згоднікі падвергліся моцнай крытыцы з боку польскіх нацыянальных дэмакратаў і сацыялістаў.

У апошнім раздзеле сваёй працы ("У абароне. 1901 - 1905.") А.Шварц амаль упершыню звярнуў увагу на сітуацыю ў Беларусі, Летуве і Украіне (у тэксце: "на землях літоўска-рускіх"). На яго думку тут увесь час дамінавалі настроі лаялізму (адступніцтва), і нават палітыка згодніцтва здавалася занадта радыкальнай. На погляд гісторыка, да гэтага прычынілася моцнае перакананне ў дарэмнасці ўсялякіх спроб арганізаванага супраціўлення, адмова дзеячаў Каралеўства Польскага абмяркоўваць з уладамі

"польскае пытанне" ў "Заходнім краі", пэўная гаспадарчая і грамадская адсталасць і, нарэшце, "феадальна-кансерватыўная ментальнасць", якая была характэрна для большасці мясцовых польскіх землеўладальнікаў (с. 282-283). Даследчык адзначыў пачуццё страху перад этнічна-культурнымі рухамі на беларускіх, летувіскіх і ўкраінскіх землях.

У гэтым месцы з аўтарам можна паспрачацца. А.Шварц не заўважыў істотнай розніцы паміж назіцый польскіх землеўладальнікаў беларуска-летувіскага краю і назіцый памешчыкаў Украіны. Між тым розніца была. Дастаткова прааналізаваць праграмы польскіх губернскіх выбарчых камітэтаў падчас выбараў да I і II Дзяржаўнай думы, выступленні польскіх дэпутатаў ад Беларусі і Летувы ў Думе і Дзяржаўным савете і інш. Таксама варта прывесці характарыстыку, якую даў польскім дэпутатам ад Украіны ў I Думе іх калега па фракцыі, дэпутат ад Мінскай губерні Аляксандр Лядніцкі. Вядомы адвакат і дзеяч Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі ў лісце да прафесара Мар'яна Здзехоўскага ахарактарызаваў "украінскіх" прадстаўнікоў як "сапраўдных феодалаў і абсалютна апалітычных людзей" (**Lednicki W. Pamiętniki. T. 1. Londyn, 1963. S. 570**). У тым самым лісце дзейнасць польскіх дэпутатаў ад Беларусі і Летувы атрымала станоўчую ацэнку кадэцкага палітыка.

А.Шварц чамусьці не звярнуў увагу на дзейнасць адной з буйнейшых польскіх гаспадарчых устаноў канца 70-х гадоў 19 ст. - пачатку 20 ст. Мінскага сельскагаспадарчага таварыства. Між тым, знаёмства з дзейнасцю Таварыства і з асобай ягонага фактычнага кіраўніка Эдварда Вайніловіча абвяргае тэзіс пра "грамадскую і культурную адсталасць". У свядомасці сяброў Таварыства выразна прысутнічалі рысы буржуазнай ідэалогіі. "Феадальна-кансерватыўны менталітэт" праяўляўся пераважна ў форме пэўных патэрналісцкіх адносін да беларускага і летувіскага сялянства. Трэба звярнуць увагу і на актыўны ўдзел польскіх землеўладальнікаў беларуска-

летувіскага краю ў працы камітэтаў Асобай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці (1903), на вялізную колькасць зваротаў у абарону польскасці, з якімі стала магчымым звяртацца да ўраду на пачатку 1905 г., нарэшце, на падтрымку мясцовымі згоднікамі польскага культурнага руху. (гл. напрыклад: **Jałowiecki M. Dawne Wilno i ludzi zapomnieni. Londyn, 1955**). У адрозненні ад польскіх памешчыкаў Украіны большасць палякаў беларуска-летувіскага краю помніла свае мясцовае паходжанне і асабліва не палохалася культурнага Адраджэння беларусаў і летувісаў. З часоў рэвалюцыі 1905-1907 гг. сярод іх пашыралася "краёвая ідэалогія", якая грунтавалася на ідэі палітычнай, а не этнічна-культурнай нацыі.

Наўрад ці даследчыкі маюць навуковыя падставы, каб заяўляць пра панаванне настрояў лаялізму (адступніцтва) сярод вярхоў польскай грамадскасці беларуска-летувіскага краю. Большасць з іх марыла пра пэўны кампраміс з уладамі, які б стварыў магчымасць нармальнага функцыянавання каталіцкага касцёла і развіцця польскай культуры. Не выпадкова вялікай сімпатыяй сярод іх карыстаўся "Край". І прысутнасць некалькіх дзесяткаў прадстаўнікоў польскіх землеўладальнікаў на адкрыцці помніку Кацярыне II у Вільні (верасень 1904 г.) была якраз актам згодніцтва. Большасць прысутных паверыла запэўненням міністра ўнутраных спраў князя П.Святаполк-Мірскага, што гэты ўчынак будзе мець напасрэдны ўплыў на стан польскасці ў краі.

Канешне, сустракаліся і канфармісты. Прыкладам можа служыць граф Ігнацы Корвін-Мілеўскі, які ў выступленні на зездзе аб'яднанага дваранства (1911) фактычна адрокся ад польскасці пад бурныя апладысменты прысутных. Але падобныя ўчынкі выклікалі амаль агульнае абурэнне.

У дзейнасці (і свядомасці) вярхоў польскай грамадскасці гістарычнай Літвы дамінаваў якраз згодніцкі накірунак. Цікава, што і А.Шварц у заключэнні ўсё ж

адзначыў пэўную ролю згоднікаў у польскім руху ў Беларусі і Летуве да пачатку першай святовай вайны (с. 308).

Праца польскага гісторыка развеея стэрэатыпы, пра якія ішла гаворка на пачатку. Яна паказала, што вялікая частка польскай эліты шукала паразумення з Расіяй, а яе значная група паслядоўна падтрымлівала і прапагандавала палітычную праграму згодніцтва.

А.Шварц выдатна паказаў безвыніковасць усіх намаганняў згоднікаў, бо, як трапна заўважыў вядомы публіцыст таго часу Мікалай Карэяў, "у праваслаўнай Расіі, у якой кансерватыўныя элементы былі найбольш антыпольскімі, кансерватары-згоднікі не маглі знайсці падтрымкі" (с. 309).

Алесь Смалянчук.

* * *